

TVERDOTA GYÖRGY

Medve tánca és a sas röpte

A kritikai kiadást (JAÖTC) több ízben bemutattuk. Ilyenkor úgy szoktam érvelni az új kiadás mellett, hogy egyrészt számos kérdést végérvényesen lezárt, megoldott. Ugyanakkor újabb kérdések, problémafölvetések kiindulópontjává is vált. Mi magunk, a kritikai kiadás készítői már felhívtuk a figyelmet néhány olyan témára, amelyek irányában a József Attila-kutatás továbbléphet a kritikai kiadás adataira támaszkodva. Horváth Iván tanulmánya az első, amely nem a szorosán vett munkatársi gárda részéről olyan problémafölvetésekkel áll elő, amelyek elindítanak egy új párbeszédet a gondolkodó József Attiláról. Horváth Iván azok közé a kis számú szakemberek közé tartozik, akik belsőleg ismerik József Attila értekező prózáját, és ezen belül a kéziratos hagyatékban azt a részét, amely 1985 után került elő. Erre az elmélyült tudására támaszkodik írásában, amelyhez az alábbiakban szólok hozzá. Bármiként is vélekedjünk a részletekről, a továbbgondolást kezdeményező szerepét igen nagyra kell értékelnünk.

Gondolatmenetét az egyszerűség kedvéért magra és héjra osztom. A mag nagyon nagy súlyú megállapításokat tartalmaz. Amivel elsősorban vitatkozom, az az érvelésének a héja. Ennek a kéregnek azonban az a szerepe, hogy a szerző érdemi felismeréseit tágas dimenziókba nagyítsa fel, s szerintem ezzel elköveti a mérték átlépésének hibáját. Ez a túlzás már abban is megmutatkozik, hogy egy virágcserepbe ültetett hajtásból magyaráz egy hatalmas, terebélyes tölgyfát, hiszen a *Medvetánc* című Bartók-tanulmányvázlatra vezeti vissza József Attila utolsó, méreteiben és jelentőségében is kiemelkedő, befejezetlen értekezését, a *Hegel – Marx – Freud*: „Az viszont kétségtelen előttem, [...] hogy a *Hegel – Marx – Freud* alapeszméjére, magára az ötletre igenis ott és akkor jutott, Budapesten, 1936. december 8-án, a hajnali órákban.”¹

A „hajnali órák” kifejezés József Attila Bartók Bélának írt mentegetőző levelére vonatkozik, amelyben a költő a zeneszerzővel való tervezett találkozó lemondása miatt magyarázkodik:

Szeretném, ha jóindulatúan elnézné mulasztásomat. Nagyon röstellem, hogy ígéretem üres szónak bizonyult, hogy a megbeszélt időben nem jelentkeztem a kéziratért. Nem illik, hogy fecsegéssel foglaljam le idejét, mégis bővebben kell mentegetőznöm. Az történt, hogy érdekesnek tartott ötletemet „Bartók Béla disszonanciájáról” meg akartam írni a

* A szerző az ELTE emeritus professzora, a József Attila kritikai kiadás társszerkesztője és társszerzője.

1 HORVÁTH IVÁN, „A *Hegel – Marx – Freud* alapötlete”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 124 (2020): 580–598, 584.

keddre virradó éjszakán, hogy délelőtti látogatásom alkalmával megmutathassam. Sajnos, túlbecsültem testi erőmet elaludtam a találkozással, mert reggelig dolgoztam.²

József Jolán már a költő serdülő korából idézett föl olyan eseteket, amelyek szerint József Attila reggel nehezen ébredt, néha úgy kellett veszekedéssel kirángatni őt az ágyból. De már Espersit Mária is ilyen esetekre emlékezik abból az időből, amikor a költő Makón pártfogójánál lakott. Később Szántó Judit idéz föl egy súlyos veszekedésbe torokkolló ébresztési kísérletet. 1936-ra ez a helyzet kórossá vált, súlyos depressziós tünetekkel társult. Olykor hosszú időbe telt, hogy a költő – úgymond – összerakja magát reggel, és alkalmassá tegye magát a társasági megjelenésre.

1936 őszén nem Bartók Béla volt az egyetlen neves személyiség, akivel való találkozóját József Attila elmulasztotta. Móricz Zsigmond – saját bevallása szerint – zsörtölődött is magában amiatt, hogy a fiatalember így felültette,³ aki aztán nem győzött utána levélben mentegetőzni: „Drága Zsiga bátyám, bocsáss meg, hogy ígéretem ellenére ma sem tettem tiszteletemet. Majdnem délig dolgoztam, tegnap déltől fogva – és este nagyon mélyen elaludtam.”⁴ 1936 őszén, a terápiás kapcsolat megszakadása idején József Attila Gyömrői Editől is találkozót kért, amelyet aztán váratlanul lemondott: „Edit, kedves, kikönyörögtem egy találkozót, maga megadta és én most ezt nagyon szégyenlem. Ne várjon, nem mehetek én el erre.”⁵

Azt gondolom tehát, hogy bármilyen magyarázattal állt is elő, de triviális okból elmulasztotta el Bartók meglátogatását, ami így nemigen használható posztamensként a *Medvetánc* című szöveg értelmezéséhez: „Elegendő mentségnek érezte azért, hogy az ötleten való, kimerítő gondolkodás miatt elmulasztotta a zeneszerzővel megbeszélte találkozót.” Leveléből ugyanis teljesen világosan kitetszik, hogy „csak” Bartók Béla diszszonanciájáról szándékozott értekezni. Arra persze van példa az életműben, például egy Babits *Az európai irodalom történetéről* tervezett recenzióban, hogy a költő nem tartotta magát az eredetileg eltervezett gondolatmenethez, hanem mélylélektani fejtegetésekre siklott át. A méltatás nem is készült el, töredékben maradt. Mérlegelés kérdése, hogy a *Medvetánc* esetében hasonló dolog történt-e vagy sem.

Mindezzel a túldimenzionálásra való hajlammal csak utalni akartam a méretek elvétésére. A lényegi problémát ugyanis az okozza, hogy Horváth Iván a *Hegel – Marx – Freud* tétjét abban látja, hogy „elhatárolódást jelentett-e, és ha igen, akkor mit ajánlott helyette”.⁶ Azaz hogy elhatárolódott-e József Attila kései értekező főművében a marxiz-

2 József Attila Bartók Bélának, Budapest, 1936. december 9., in JÓZSEF Attila, *Levelezése*, összeáll. H. BAGÓ Ilona, HEGYI Katalin és STOLL Béla, kiad. STOLL Béla, 487 (Budapest: Osiris Kiadó, 2006).

3 „Hiába néztem, vártam és kietlenkedtem: József Attila nem jött meg, két teljes óráig, akkor felálltam és elmorogtam, zörögtem: tedd bolondd a nagyapádat. Alig értem haza, szólt a telefón: ne haragudjak, elkésett, de annak roppant nagy oka van s szeretné, ha új terminusban állapodunk meg.” MÓRICZ Zsigmond, „Nagyon fáj: Az egyetlen teher: az Élet: József Attila emlékeztet magamra”, *Szép Szó* 6, 21. sz. (1938): 23–29, 25.

4 József Attila Móricz Zsigmondnak, Budapest, 1936. november, in JÓZSEF Attila, *Levelezése*, 486.

5 József Attila Gyömrői Editnek, Budapest, 1936. november 9., in *uo.*, 480–481, 480.

6 HORVÁTH, „A Hegel – Marx – Freud alapötlete”, 580.

mustól, és hogy azt a pszichoanalízissel helyettesítette-e be? Egy másik helyen a freudizmust „későbbi versenytárs-elmélet”-nek nevezi, természetesen a marxizmushoz képest. Az alábbi kijelentést is olvashatjuk a tanulmányban: „a marxizmus csődje után mit ajánlhat az, aki Freudot tanulmányozza”.⁷ Csakhogy olyan helyet, ahol József Attila a marxizmus csődjéről beszélt volna, nemigen találunk az írásaiban. Nem az a baj önmagában, hogy Horváth Iván ezt így gondolja, hanem az, hogy nem számol azzal, hogy ezek az állítások hipotetikus érvényűek, bizonyítást igényelnének.

A kérdés, amit fölvet, rendkívül nagy horderejű. A kritikai kiadás jegyzeteiben magam is válaszoltam rá, egy, a Horváth Ivánétól gyökeresen eltérő hipotézissel. József Attila 1930 őszétől egyre mélyebben képzett marxista gondolkodóvá vált, aki hamar eljutott az ortodox marxizmus állapotából a Marx-kritikát megfogalmazó álláspontig. Hamar felismerte, hogy a marxizmusnak nincs korszerű emberképe, a tan az emberi lélekről elavult, 19. századi elképzeléseket fogalmazott meg. A költő önértelmezése szempontjából ez a hiány kardinális jelentőségűvé nőtt. Annak is van jele, hogy József Attila tudott Plehanov hozzájárulásáról a marxista pszichológiai felfogáshoz, de ez nem elégítette ki.

Feltételezésem szerint azért a pszichoanalízishez folyamodott, mert benne ismerte föl azt a modern, 20. századi tudományt, amellyel a marxizmus hiányos, elégtelen területei kiegészíthetők, összeegyeztethetők. Ez természetesen nem József Attila egyedi felismerése, hanem a költő egy olyan nemzetközi szinten folyó kísérlethez csatlakozott, amely a marxizmus és a pszichoanalízis egyeztetésére törekedett. Még csak nem is csupán Wilhelm Reich törekvéseinek elismeréséről van szó, mert az ortodox freudizmus ellenében az adleri individuálpiszichológia már nagyon korán magának követelte a kezdeményezést a két tanítás összehangolására. Hangsúlyozom azonban, hogy József Attila részéről nem két egyenrangú tan szembesítése történt, hanem a marxizmus kiegészítése egy nagyon lényeges ponton. Az természetesen nem zárható ki, hogy a mélylélektan jelentősége az évek során fokozódott a gondolkodásában, a marxizmust pedig egyre több ponton elégtelennek találta.

Nem jelenti azonban ez azt, hogy szóba jött volna bármikor is számára a freudizmus helyettesítése a marxizmussal. József Attila valóban számos lényeges ponton kritikát gyakorolt a marxizmus fölött. De nem volt célja a marxizmus megcáfolása, sőt még a marxizmuson való túllépés sem. Én a költőt ama irány egyik korai előfutárának látom, amely a további évtizedekben „marxizáló” értelmiségként határozható meg. A freudi (reichi) pszichoanalízisnek ebben a gondolati megújulásban fontos szerepe volt, de erős túlzásnak tartom, hogy Horváth Iván a pszichoanalízist „versenytárs-elméletnek” gondolja. Hogy tiszta vizet öntsek a pohárba: József Attila gondolati fejlődése ellenére nem mosható tisztára marxista mivoltától. Hipotézis áll szembe hipotézissel. Mindkettőnk álláspontja bizonyítást igényel. De nem lehet olyan sietősen átsiklani a kérdés fölött, ahogyan ezt Horváth Iván teszi. Ha netán az bizonyosodnék be, hogy a *Hegel – Marx – Freud* meg nem írt második része nem a marxizmuson túllépő felfogást tükröz, ha-

7 Uo., 589.

nem megmarad a tudományos szocializmus kritikailag felülvizsgált keretei között, akkor vitapozíciójának tétje is zsugorodna, s a kései József Attila értekezői álláspontjának pontosítási kísérletévé redukálódna.

Ha mindez kimerülne a felvázolt kérdésben, érdemben nem érintené Horváth Iván koncepciójának magvát. De ennek a túldimenzionálásnak megvan a következménye a szorosan vett szakmai vitára nézve is. A szerző ugyanis a férfi–nő nemi kapcsolatán és munkamegosztásán alapuló marxi képlettel szembeállítja az állítólagos József Attila-i elméletet, „amely a szülő/gyermek viszony általánosításán alapul”. Itt a szerző megint túllő a célon. Nem hiszem, és semmi sem szól amellett, hogy a költő ilyen helyettesítéssel élt volna. Horváth Iván helyében én szerényebben így fogalmaznék: „kiegészíti a férfi/nő viszonyt a szülő/gyermek viszonnal”. Vagy: ahelyett, hogy azt íránk: „a nemi viszonyt a szülő/gyermek viszonnal helyettesítjük”, célszerű úgy fogalmazni: „kiegészítjük a férfi/nő viszonyt a szülő/gyermek viszonnal”. A „hagyomány” – számomra kedves és a József Attila-értelmezésben szívesen használt – fogalma úgy kerül ide, mint Pilátus a *Credó*ba. Maga Horváth Iván is, diszkrét csúsztatással, hagyomány helyett csak bizonyos (nemzeti) hagyományokkal számol itt, ami magyarázatra szorulna... József Attila tehát korántsem olyan radikális, mint a helyette gondolkodó Horváth Iván.

A szerző abban érdekelt, hogy József Attila mind teljesebb mértékben átállítódjék a korai marxista, a *Gazdasági-filozófiai kéziratok*ban megnyilvánuló marxiról a freudi vágányokra. De József Attila aligha tagadta a férfi–nő munkamegosztás gondolatát, és Marx szemére „csak” azt vetette, hogy nem számolt a felnőtt–gyermek relációval. A különbség Marx és a költő felfogása között nem kizáró, hanem kiegészítő jellegű.

Ide tartozik a történetiség leegyszerűsítő értelmezése is. Horváth Iván nyilvánvalóan képes differenciált történetiség-felfogásra, s ha ettől eltekint, annak oka van. Mégpedig az, hogy a táblázatba fogható szerkezeti rendbe beleférjen az értelmezendő anyag. A felnőtt–gyermek reláció ugyanis éppúgy szinkrón, vagy rendelkezik szinkrón dimenzióval, mint a férfi–nő viszony. A szülő és a gyermek éppúgy egyidejűleg léteznek, és vannak interakcióban, mint a házastársak. József Attila gondolkodását (nem kis mértékben Bergson nyomán) általában is, de *A Dunánál* című ódában különösképpen a jelennek felgyülemlett, jelenlévő múltként való felfogása jellemzi. Az időt, a történetiséget a jelen állapotba összepréselő képlet fogalmazódik meg az „Én úgy vagyok, hogy már száz ezer éve / nézem, amit meglátok hirtelen” sorokban. A meglátás, az észrevevés most zajlik, de a képesség a meglátásra százezer év felhalmozott tapasztalatán alapul. Természetesen távol áll tőlem, hogy tagadnám a szülő–gyermek kapcsolatban kibontakozó diakroniát. Ellenkezőleg, a történetiség komplex felfogására hívom fel a figyelmet, arra, hogy József Attila így fogta fel az időben létezésünket. Horváth Iván táblázata tehát javításokra szorul.

Ha túljutunk a viharzónán, Horváth Iván tanulmánya számos fontos felismeréssel járul hozzá az értekező József Attila jobb megértéséhez. Hozzáértésem fogyatékos volta miatt nem mernék állást foglalni a szerzőnek a pszichoanalízissel kapcsolatos állításai igazságtartalmáról. De az bizonyos, hogy az egyik legérzékenyebb pontra tapint rá. A kritikai kiadás jegyzeteiben és a bevezető tanulmányban József Attila és a pszichoanalízis viszonyának kérdéséhez elsősorban az ösztönton felől közeledtem. Úgy ítél-

tem meg, hogy a mélylélektan tanulmányozása során József Attila eljutott egy olyan állásponthoz, ahol megállapodott, s amelynek középpontjában Freud ösztöntana állt. Következetes materialista gondolkodása szellemében a társadalmi jelenségeket a természet östényére vezette vissza. A lelki jelenségeket pedig a testi, szervezeti indításokhoz legközelebb álló lelki szintre, az ösztönökre alapozta. Olykor egyenesen zavarba ejtő, mennyire az ösztöntevékenység elsőbbségét hangsúlyozza a magasabb szintű lelki jelenségek, intellektuális teljesítmények előtt.

Következetlenséggel vádolja meg Freudot, aki az ösztönök megfékezésében a felettes-énnek tulajdonít döntő szerepet. József Attila szerint azonban „öszönt csakis ösztön tarthat elfojtásban”,⁸ a felettes-én legföljebb az ösztönök harcának ideológiai köntöseként jöhet számításba. Ez fölveti azt a kérdést, hogyan ítéljük meg a felettes-én szerepét a lélek felépítésében és funkcionálásában. Különös élességgel vetődik föl a kérdés a művészet területén. Az ösztönök a művészetnek csak a nyersanyagát szolgáltatják, a tudattalanból felszínre kerülő anyag művészetté formálásában a szublimáció, az ösztönmozgások szellemi célok felé történő eltérítése játszik kulcsszerepet. A művészi tevékenység azonban ezáltal nem az ösztöni szférához tartozik, hanem a felettes-én övezetében helyezhető el. József Attila koncepciójának megértése érdekében ezért az ösztönvilághoz képest másik irányból, a felettes-én felől is közelítenünk kell. Horváth Iván méltánylandó erőfeszítései erre a területre összpontosulnak.

A *Medvetánc* című vázlatot elemezve, de vizsgálódását kiterjesztve más szövegekre is, József Attila „felettes-én”-fogalmának kialakulását követi nyomon. A vázlat 15. pontjának magyarázata során kerít sort erre: „Freud: Ambivalencia, biszexualitás. A férfit föloldja a nő.”⁹ Az ambivalenciától Horváth Iván így jut el a felettes-én fogalmához:

A költő a *Rapaport-levél*ben az ambivalenciát kifejezetten az Ödipusz-komplexussal kapcsolatban említi. Az Ödipusz-helyzetnek nemcsak oka, de megoldása is az azonos nemű szülővel való azonosulás vágya. A megoldás során alakul ki a felettes-én: „a legnormálisabb esetben teljesen felszámolja az Ödipusz-komplexust, amelynek örökébe egy szigorú felettes-én lép”.¹⁰

A biszexualitás problémáját pedig így hozza összefüggésbe a felettes-énnel:

A kisgyermek még biszexuális; a férfi és női szerepeket – és a férfiszereppel együtt járó, erőteljes felettes-ént – csupán a családi és társadalmi nevelés hozza létre, az általánosan elfogadott szokásrendnek megfelelően. Lehet, hogy a társadalomnak nem kellett volna ennyire polarizálnia minket?¹¹

8 JÓZSEF Attila, *Összes tanulmánya és cikke 1930–1937: Kritikai kiadás*, szerk. TVERDOTA György és VERES András, kiad. SÁRKÖZI Éva, 2 köt. (Budapest: József Attila Társaság-L'Harmattan, 2018), 2:1368. A továbbiakban: JAÖTC.

9 Uo., 2:1098.

10 HORVÁTH, „A Hegel – Marx – Freud alapötlete”, 590.

11 Uo., 592.

Hogy az ambivalencia és a biszexualitás freudi és József Attila-i fogalmainak szembeállításánál e fogalmak értelmezésében helyesen jár-e el a szerző, azt itt nem vizsgálom, részben azért, mert túlterjed a kompetenciám határain. Részben viszont azért, mert számomra a József Attila-i felettes-énnek a fejtegetés végeredményeként előállt fogalma az igazán fontos. Horváth Ivánt a tömegmozgalmak emberellenes fanatizmusának a túl erős felettes-én jelenségén alapuló freudi magyarázata és annak József Attila által történt adaptálása érdekli a nácizmus tömegek közötti sikere vonatkozásában, ami a *Hegel – Marx – Freud* című tanulmány egyik központi témája. Szerintem a probléma a költő elméleti gondolkodásának megértése szempontjából még ennél is nagyobb horderejű.

Ennek az elméletnek mai tudásunk szerint a felettes-én problémája az egyik neuralgikus pontja. A költő *A művészet kérdése és a proletárság* című töredékében jutott legközelebb a szublimáció, tehát a voltaképpeni alkotó tevékenység magyarázatához:

A művészi tevékenység alapja tehát nagy általánosságban a következő: adva van egy érzéki tevékenységre készítő erő, az ösztön és adva van egy másik erő, amely ha már érzéki tárgyától nem tudja, legalább érzéki céljától szakítja el az ösztönt és szellemi célok felé tereli. Most az a kérdés, honnan ez a másik erő és honnan a szellemi cél.¹²

A kérdést fölteszi József Attila, de nem válaszol rá. A másik, nem ösztöni erő, amely szellemi célok szolgálatába állítja az ösztönt, nem lehet más, mint a szublimáció. De a két erő együttműködéséről semmi közelebbit nem tudunk meg. Márpedig ilyen együttműködés nélkül remekmű aligha születhet. Ez a másik erő, ha nem tartozik az ösztöni szférához, hanem inkább annak ellenpárja, csakis a felettes-én körébe sorolható. A kutatás számára megoldandó kérdés tehát e két lelki tényező, az ösztöni létünk erői és a felettes-én erői közötti reláció megértése József Attilánál.

A kérdés súlyát növeli egy másik, József Attila költészetében és gondolkodásában egyre hangsúlyosabb szerepet betöltő fogalom, az „öntudat” helye a rendszerben. Miközben úgy tűnik, hogy a költő hajlamos egyoldalúan túlértékelni az ösztöni mozgató erők szerepét az ember működésében, ezzel párhuzamosan egyre nagyobb nyomatékkal beszél az öntudat fontosságáról. Hogyan viszonyul egymáshoz az öntudat és a felettes-én fogalma? Illetve mi a viszony az ösztön és az öntudat között? Ezekre a kérdésekre jelen pillanatban nincs kész válaszuk. Horváth Iván azonban akarva-akaratlanul rátapintott erre az érzékeny pontra.

Nem hiszem, hogy a *Medvetánc* vagy ahogy a szerző nevezi: a Bartók-tanulmányvázlat szoros értelemben, az időben korábbi keletkezésén túl a *Hegel – Marx – Freud* előzménye lenne: „A vázlat olvastán tanúi vagyunk annak, ahogy a gondolat a felszínre jut.”¹³ Hegel filozófiájával már az 1930-as évek eleje óta barátkozott a költő. Marxista műveltségének elmélyülése 1930 őszén vette kezdetét. 1931 ősze óta a freudi mélylélektan birtokba vételében folyamatos előbbre haladást mutatott. *A művészet kérdése és*

12 JAÖTC, 1:697.

13 HORVÁTH, „A Hegel – Marx – Freud alapötlete”, 585.

a proletárság egyik alfejezetének címe: *Az ösztönök dialektikája* Wilhelm Reich nyomán összeházasítja a freudi ösztöntant a hegeli dialektikával. A *Medvetáncban* a három gondolkodó és a három gondolati rendszer együttes emlegetése már jól bejáratott rutinszámba ment nála. Úgy bemutatni ezt, mint valamiféle revelációt, hirtelen felismerést, igen erős túlzás. Amint azonban Horváth Iván elkezd a költő szövegét megvallatni, nyomban működésbe lendül invenciózus, nagy gondolati behatoló képességről tanúszkodó szakértelme, és rátapint a gondolkodó József Attila kutatásának az egyik legidősebb és legérzékeny pontjára.

Ugyanez mondható el az egyik legrejtélyesebb értelmű kései József Attila-vers, a *Sas* elemzéséről is. Sem Szabolcsi Miklós, sem Beney Zsuzsa elemzése nem kielégítő. Az utolsó életévnek a kánon részét képező verseitől nyugtalanítóan eltérő kompozíció magyarázatának napirendre tűzése vitán felül fontos feladata a József Attila-kutatásnak. Ha azt mondom, hogy Horváth Iván értelmezésével sem vagyok megelégedve, akkor azt a látszatot keltem, mintha én magam a megoldás birtokában lennék. Bizonyos, hogy a szerző értelmezési erőfeszítésének számos elemére a továbblépés érdekében építeni lehet. De a vers értelme számomra továbbra is a homályban marad.

Érdekes, hogy József Attila nem ebben a versben rajzolt meg először egy kolosszális méretű, szörnnyetegszerű madarat. 1923–1924 fordulóján írt első avantgárd kompozíciói egyikében – mint a címe is mutatja: *Földmadár* – az égitestet, amelyen élünk, ábrázolta madárként. Van ebben az óriásmadárban valami szörnnyetegszerű, griffmadárra emlékeztető:

Városokat tett a nyelve alá, [...]
Karom helyett jóság nőtt a lábán [...]
Tehetetlenül száz feje nőtt [...]
És egészen bolondul tollakat,
Meg népeket szaggat ki magából.¹⁴

A földmadár egy, a kollektív ideológia szolgálatába állított allegória, de rajzában a költő szabadjára eresztette fantáziáját, verse tobzódik a groteszk képekben. A korai és az érett korszakbeli vagy kései versek közötti összefüggés kérdése József Attilánál nem megoldott. Talán mégsem véletlen, hogy élete utolsó évében egy ifjúkori óriásmadárképzet került újra felszínre.

A *Sas* óriási szárnyasa azonban nem hasonlít a földmadárra. A korai vers nemigen segít a kései költemény értelmének megfejtésében. Ellenkezőleg, sokkal inkább azt tanulmányozhatjuk a két vers összevetésével, mennyivel elegánsabban, szabadabb ihlettel alkotja meg az óriásmadár képét a költő 1937-ben, mint 1923-ban. Az összehasonlításból kiviláglik, hogy a *Sas* minden rejtélyessége ellenére sem tekinthető félresikerült kompozíciónak.

14 JÓZSEF Attila, *Összes versei: Kritikai kiadás*, kiad. STOLL Béla, 3 köt. (Budapest: Balassi Kiadó, 2005), 1:266.

Feltűnő, hogy a versben szabad átjárás van a nem-lét vagy a semmi és a lét, a valami világa között. „E szárnyas / a semmiből jött, nem volt.” A ragadozó magát az univerzumot támadja meg: „A mindenséget falja azuri csőre.” A zsákmányul esett mindenséget látjuk a haldoklás állapotában: „S a fogoly világ hullat / könnyes üvegszemekkel / vércseppes pihetollat.” S a végeredmény, hogy „a mindenség a semmiségbe” tűnik el, mint a *Költőnk és korában*: „E madár könnyű röpte / a létet elragadta.” A zsákmányt a ragadozó elpusztítja. De a vers nem állítja ezt teljes bizonyossággal. Csak annyit mutat meg, hogy a lét fogságba esett, a mindenséget elragadták. A záró strófa azonban fordít egyet a totális pusztulás képén. A régi, eltűnt világ helyén új valóság jelenik meg: „Én őt váltom és engem / ő vált így új valóra.” A vers tehát egy kört ír le a lét teljes eltűnése és újjászületése között. Mintha egy kozmikus katasztrófa játszódna le szemünk előtt, szerezcsés végkifejlettel. A vers cselekménye mintha álomban menne végbe. Egyetlen észleleti, tapasztalati kép a versben a reggel pillanata: „vércseppes pihetollat. / Ez a pirosló reggel.” Egy álom emléke a vers, közvetlenül a reggeli ébredés után?

A vita ellenére, amelybe az *Ötlet* szerzőjével bonyolódtam, akár a gondolkodó József Attila értelmezéséről, akár versmagyarázatról van szó, aligha kívánhatok magamnak Horváth Ivánnál inspirálóbbs beszélgető partnert.